

فعالیت‌های ارامنه در آذربایجان و عثمانی قبل از جنگ جهانی اول

برای تشکیل ارمنستان بزرگ

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

از اواسط قرن نوزدهم ارامنه فعالیت شدیدی برای استقلال از عثمانیو آذربایجان و سپس اجرای نقشه ارمنستان بزرگ از دریای خزر تا دریای مدیترانه را آغاز کردند و بالاخره در سال ۱۹۱۸ (جنگ جهانی اول) موفق به تشکیل دولت ارمنستان در اراضی اشغالی آذربایجان (ولایت ایروان و گوی چای) شدند. از آنجایی که فعالیت ارامنه منحصر به اراضی عثمانی نبود و ارامنه از سلماس به عنوان پل ارتباطی روسیه به عثمانی استفاده می کردند سلماس و کلا غرب آذربایجان از تحریکات زیر زمینی ارامنه کنار نماند و آرشوهای دولت عثمانی از اواسط قرن نوزدهم بر روی ارامنه و خصوصاً تحریکات آنان در آذربایجان و روستاهای مرزی با عثمانی متمرکز شد.

فعالیت‌های تشکیلاتی ارامنه برای فعالیت‌های تروریستی از سال ۱۸۶۰ تشدید شد و در مکان‌های مختلف تحت عناوین متفاوت جمعیت‌های مختلف برای کسب استقلال از عثمانی و روسیه تشکیل شد. جمعیت آرات در وان و نواحی اطراف آن فعالیت داشت که سلماس و اورمیه نیز جزو حوزه نفوذ این جمعیت بود. پس از جمعیت آرات جمعیت‌های دوستداران معارف، شرقی، کیلیمکیه با هم متحد شده و جمعیت متحد ارمنی را تشکیل دادند. این جمعیت منابع مالی خود را از ثروتمندان ارمنی و راهزنی‌های مختلف در گوشه و کنار عثمانی تامین می کرد. از جمله اقدامات این مرکز، تاسیس یک مکتب ارمنی در وان و متشکل کردن ارامنه آذربایجان برای کمک به ارمنه عثمانی و ایجاد پایگاهی برای ارسال اسلحه و مهمات در روستای دثریک سلماس بود.

روستای دثریک سلماس مرکز تروریست‌های ارمنی

با تشکیل جمعیت ناسیونالیست داشناک در سال ۱۸۹۰ و ارسال منظم اسلحه از طریق روسیه - سلماس (دثریک) - وان (عثمانی) به تدریج عثمانی به آشوب کشیده شد و آشوبها و عصیان‌های زیر یکی پس از دیگری در عثمانی به وقوع پیوست:

۲۰ ژوئن ۱۸۹۰ عصیان ارزروم (۱۲۶۹ شمسی)

ژوئیه ۱۸۹۰ تظاهرات در قوم قاپی

۹۳ - ۱۸۹۲ - نا آرامیهای مرزیفون ، قیصریه و یوزقات

۱۸۹۴ اولین ناآرمیهای سامسون

۱۸ سپتامبر ۱۸۹۵ نمایش در برابر باب عالی در استانبول

۱۸۹۵ عصیان در زیتون

۱ ژوئن ۱۸۹۶ عصیان در وان

۱۴ اوت دومین تعرض در سامسون

۲۱ ژوئیه ۱۹۰۶ ، ترور سلطان عبد الحمید در بیلدیز ، استانبول^۱.

اقدامات میسیونهای مسیحی در آذربایجان

در آذربایجان نیز سناریو به شکل دیگری طرحریزی می شد آنهم نه با اقدامات انقلابی بلکه به کمک میسیونهای خارجی . بطوریکه انواع و اقسام مبلغین مسیحیت از انگلیس و آمریکا تا فرانسه و روس و سوئیس و غیره به آذربایجان آمده و اقداماتی نظیر تاسیس مدرسه و کلیسا و حتی آموزشگاههای پزشکی انجام دادند که در نگاه نخست جز اقدامات مثبت چیز دیگری دیده نمی شد ولی به تدریج با وقوع جنگ جهانی اول پرده از چهره کریه این میسیونها برداشته شد ، میسیونها در سال ۱۸۸۶ مدرسه ای در هفتوان سلماس و تعداد ۵ باب دیگر در سالهای ۱۸۸۲ تا ۱۸۹۲ تاسیس کردند .

در همان سالها بیمارستانی در اورمیه احداث نموده در تبریز نیز کلیسای انجیلی را بنا نهادند .

همزمان با سلماس در مناطق شرقی عثمانی نیز میسیونها بی سرو صدا اقداماتی انجام می دادند مثلاً در

سال ۱۸۷۲ در وان میسیون آمریکایی و میسیون دومینیکن فرانسه افتتاح شد .

یکی از عجیبترین اقدامات برای انجام اعمال تروریستی آرامنه در سلماس متمرکز بود . آرامنه پی از

متشکل شدن در زیر جمعیت داشناک ، مسیر تفلیس - ایروان - جلفا - سلماس - وان را برای ارسال اسلحه و

مهمات بوجود آوردند . اینان پس از عبور از جلفا با عناوین و لباس مبدل بصورت معلم ، زوار و تجار وارد

آذربایجان می شد و به تشکیل و اشاعه انقلاب می پرداختند و تدارک دخول به مرز و خاک عثمانی را می دیدند

. از جمله نخستین سازمان دهندگان داشناک در ایران میتوان تیگران استپانیان Tigran Stepanian را نام برد که

از اعضای سابق گروه دروشاک بود . وی وارد تبریز شد و به سال ۱۸۹۱ کارخانه اسلحه سازی کوچکی به نام «

کارخانه مرکزی مهمات» تاسیس کرد . ازطن کارخانه اسلحه سازی سعباتی در غالب بخش های ارمنی نشین

تبریز دایر کرد و صرفاً به مونتاژ اسلحه پرداخت . افراد خبره ای که در قبلاً در کارخانجات اسلح سازی تولا در

روسیه کار کرده و تجربه اندوخته بودند در این کارخانه فعالیت می کردند . قطعات مورد نیاز از روسیه وارد و آنگاه در تبریز به سوار کردن قطعات پرداخته و به قوای چریکی می رسانیدند و یا به عثمانی حمل می کردند . یکی از مواضع مهم انقلابیون ارمنی در بدو ورود به خاک عثمانی صومعه دریک بود . این صومعه که سالیان متمادی از حیض انتفاع افتاده بود در اوائل دهه نود ۱۸۹۰ به علت موقعیت سوق الجیشی نظامی خود جلب توجه کرد . باگرات وارداپتن تاواکلیان که انقلابیون ارمنی او را به نام زکی می شناختند شبان ان دیر شده و عملیات نظامی را با امور دینی در آمیخت . در زمان شبانی و صومعه دئریک به کمک ارمنیان و دانشناکها مرمت و به عنوان یک موضع و قورخانه مورد استفاده قرار گرفت . اهمیت سوق الجیشی صومعه از نظر دولت عثمانی پوشیده نبود در ۲۱ ژوئیه ۱۸۹۴ دولت عثمانی به دئریک حمله کرد . دانشناکها آشوریهها را نیز به حمایت خود جلب می کردند^۱ .

عملیات عثمانی و رد و بدل کردن اعتراض آمیز از سوی عثمانی به دربار قاجار ، اهمیت اقدامات ارمنه را برای عثمانی ها به نمایش می گذارد . شان اول کانتارجی **Şenol Kantaraci** مسیر عبور دانشناک ها را از آذربایجان به عثمانی - اینگونه می نویسد :

۱- اورین داغ (از قله های خوی) - گیره باران داغ - آختا خانه و سپس آرکاو داغ و وان در ۵

روز

۲- قلعه سر (از روستاهای سلماس) - هفتوان - دوشوان دره سی - قاراحیصار - عبدالله آغلی -

کشیش گول - مرتع سلطان - اثریک داغ - وان ۴ روز

۳- ایروان - روستای پیه جوک سلماس - قره دره - یزیدی دره ولی - عیسی بی - قوزلو جان - وان

در ۴ روز^۲

در این باره کنسول عثمانی در تبریز در گزارشی به وزارت خارجه عثمانی می نویسد :

((تبریز فرانسوا کونسولوسونون «ایران اثرمنستان» آدیلا یازدیغی و آوروپا قزئت لرینده ن بیرینه گونده

ردیکی مقانین آوزه تئی : آذربایجان دا بولونان اثرمنی لرین نفوسو /- ۱۴۰۰۰ ایران داکی توپلام اثرمنی نفوسو

ایسه ۴۵/۰۰۰ ی گمچمز . اثرمنی اخلاقی دورومونو بیلمه یین آوروپا یالینیز خیرستیان لیتق لارینی دفته آلیپ ظلم

آلتیندا اولدوقلاری ظن ایله اوزلرینی توتماقدادیر لار . ایران اثرمنی لری شاهین ان موتلو تبععا سیندن دیرلار .

^۱ تاریخ سیاسی و اجتماعی ارمنه ص ۲۸۳ - ۲۸۲ ترجمه دکتر الکساندر پادماگریان و گیو آقاسی چاپ اول تهران ۱۳۵۲ انتشارات سازمان فرهنگی یاد

^۲ (Kantaraci , Senol , vandal Ermeni isyanlari (1896 – 1915),Ermeni , Arastirmalari ,

bahar , 2002 , s:89

دینی سربستی لری واردیر ، عسگر لیک ده ن معاف دیرلار . زراعت له اوغراشماز لارسا وئرگی وئرملر . بونا دئولتین علیینه ترتیب لر قورورلار .فسادین مرکزی «سلماس» دیر . بورادا بطر اختلال کمیته سی واردیر . کیتاب سئوه ن لرده رنگی آدی التیندا بیر کمیته باغیمیز بیر اثرمنستان تخیل ائتمک ده دیر . عثمانلی دئولتینده چیخان عصیان لاردان بری بیر چوق اثرمنی ، سلماسا گلیمیش دیر .

بونلار اثرمنی روس اثرمنی لرینین فقیر قیسمندن دیلار . گنج دیرلر . کوی کوی دولاشاراق اختلال پروپاگاندا سی یایماق دادیرلار . پایازلار داهی باغیش توپلاماق دادیرلار . قوتولوش گونونون یاخین لاشماقتا اولدوغونو آچیقجا سویلمک ده دیرلر . بونلارین بیسه جک و سلاح احتیاج لاری ساغلانیر .

راهبرین غیرتی ایله اهالی ده وطن شورلیک حسی او یانینجا بو آسیا لهستانینی ارالاریندا پایلاشمیش اولان اوچ دئولتین بویوندورغوندان چیخواقدان بحث ائدیلمه یه باشلانمیشدیر . شیمدی غایه اسکی اثرمنستان شاهلیغی ین سیلسیله سی اورمییه گولو ، دجله نهری نین باتی قیسمی و کوچوک زاب سویو آراسینداکی توپراغی قاپسیاجاق اوراتی نین اسکی باش شهری توشپا(وان) ایله تفلیس - موش - اورمییه و هونی شهر لرینده ه ن عثمانلی دئولتی و ایان ین ضررینه اولاراق تشکل ائده جک و باشلاناجاق اختلال هم روحانی هم ده سیاسی بیر ماهیت آلاجاغیندان اثرمنی کاتوقیکوسونون اوتوردوغوئیر اولان ائچمیازین ده داخیل اثریوان و ارزروم شهر لرینه قده ر گئیش له یه جکدیر . سلماس اختلال کمیته سی بیر کومپلو ایله مئکی تاریستلرین باش راهیبی نی اولدورموشدور . سلماس دا روس نفوذو یوق گیبیدیر . روسلار اثرمنی کرال لیغینین آراتین گونئی ینده انجاق کندی حیمایه لرینده قورولا بیله چگینی ، بو کیرال لیغین قورولماسی عثمانلی دئولتی ایله ایران اوچون بویوک بیر ضربه اولاجاغینی و بو حکومتی قوزئی جهتینده آرات ایلری سینه گوتورولمه سینی یاساقلا یا بیله جک قووته مالیک اولدوق لارینی بیلیرلر . ایران لا عثمانلی اری قورتاراجاق شیء اثرمنی آرسینداکی بولونمه دیر . بو گون لرده بیر آیاقلانما چیخا بیلیر . هر گون روسیادان بیر چوق اثرمنی و کمیته لره پارا گلیمک ده دیر . (۱۴ شباط ۱۸۹۲)

در سند دیگر از ولایت بیتلیس به باب عالی استانبول از اجتماع ارامنه در خوی و سلماس سخن رفته که هزینه این جمعیت ارامنه از شهر تفلیس و کمیته های ارمنی آنجا تامین می گردد.^۲

^۱ Osmanli Belgelerinde Ermeniler , c:10 , s:LXIV)

در سند دیگر از وزارت خارجه عثمانی، تجمع ارمنه در خوی و سلماس و قتل کشیش عثمانی توسط ارمنه انقلابی در سلماس پروتست شده و دستورات لازم به سفارت خانه و شهبندره‌های عثمانی در سلماس و اورمیه و تبریز داده شده است.^۱

در ۳۱ تموز (ژوئیه) ۱۸۸۹ از عساکر رضاپاشا به صدراعظم کامیل گزارشی مبنی بر اینکه در سلماس بیش از ۲۰۰۰ قبضه (تفنگ سورمه لی) بین ارمنه توزیع شده و بسیاری از ارمنه سواره به حدود حکاری عثمانی وارد شده اند ارسال شد.^۲

تجمع بیش از ده هزار ارمنی در سلماس

در سند دیگر از تجمع بیش از ده هزار ارمنی در سلماس سخن به میان آمده است .

« سلماس اثرمنی لرنین بیر شیپ اون مین نفوس قدر بیر جمعیت تشکیل ائتدیکلری و فرصت بولولاریسه حدود خاقانی یه تجاوز ائده جکلری خوی وس لماس شهبندر لیک لرینده ن بیلدیر یلیدیگینده ن و روسیادان قیرح اللی کیشی لیک بیر اثرمنی چنه سسی نین حدوده تجاوزله قارابولاق کوردونونوتا تسلط ائتمک و بو صورتله بیازیت ده بیؤ قارشی لیق ظهورا گتیرمک فیکرینده بولوندقلاری استخبار ائدیگینده ن بحث له ولایته اتخاذا اولونان تدابیره

دایر بیر کره ارزروم ولایتی جلیله سینده ن الینان تلگرافنامه اوزرینه حانب ولایته وصایای مقتضیه ایفا

اولونموش اولماغا تسریعی کمیسیونو ایفاده سیله برای معلومات کیفیت ده مصابرت قیلیندی.^۳

تجمع ارمنه روسیه در سلماس نیز از دید ماموران استخبارات عثمانی در آذربایجان و سلماس به دور نمانده بطوریکه در تاریخ ۱۹ نisan (آوریل) ۱۸۹۶ گزارشی ازرفت و آمد انقلابیون ارمنی منسوب به خلیفه گری اچمیارین به تبریز و سلماس داریم . در این گزارش مامورین مخفی عثمانی ، ارمنه مشغول تدقیق اراضی مناسب برای اسکان ارمنه موش عثمانی در ماکو هستند . همچنین آنا تصمیم به افتتاح مدرسه ای ارمنی در سلماس هستند.^۴

اقدامات دیپلماتیکی عثمانی در تهران ادامه داشت . دراین باره سفارت عثمانی به وزارت خارجه چنین

می نویسد :

درگیریه‌های ارمنه با اکراد و مامورین عثمانی تا سال ۱۳۱۷ قمری (۱۲۷۶ شمسی ادامه داشت :

^۱ Osmanli Belgeleri Ermeniler . C:9 , S:461

^۲ (Osmanli Belgelerinden Ermeniler C: 7)

^۳ (Nazim pasa , Huseyin , Ermeni olaylari , tarihi C1,2 , Ankara 1998 S:286)

^۴ Osmanli Belgelerinde Ermeniler m C:28, Istanbul 1991

شماره سند: ۶۶۳

موضوع: زد و خورد ارامنه با شرف بیگ در قرا حصار و خیالات تلافی جویانه شرف بیگ

تاریخ: غره ربیع الاول ۱۳۱۷ ه.ق

کارتن: ۱۶

پرونده: ۱۰/۳۲

راپورت سلماس به وزارت خارجه

از قرار مذکور بیست چهار نفر از ارامنه در محل موسوم به قرا حصار جزو ناحیه سرای از داخله عثمانی عبور می کرده اند شرف بیگ معروف شصت سوار از الای حمیدیه برداشته آنها را در کوه قرا حصار محاصره نموده ، زد و خورد کرده ، دو نفر از ارامنه و شش نفر از کسان شرف بیگ مقتول شش نفر مجروح شده اند ، ارامنه معلوم نیست کجایی بودند . شب کوه را شرف بیگ و سایر عشایر عثمانی حصار داده صبح دیده اند سوای جنازه دو نفر مقتول کسی نمانده فرار کرده به وان رفته اند می گویند شرف بیگ در خیال تخطی به خاک خوی و سلماس و تلافی به دهات ارامنه را دارد گندم شانزده الی هفده تومان است .

اسمعیل

{حاشیه ، دستخط مظفرالدین شاه:}

جناب اشرف صدراعظم همین امروز این تفصیل را به سفارت کبرای عثمانی اطلاع بدهید که از شرف بیگ جلو گیری نماید . هکذا به ولیعهد و نظام السلطنه تلگراف بشود که سواری و خبری به خوی روانه نمایند هرگاه شرف بیگ بخواهد تخطی نماید نگذارند .

امضاء: مظفرالدین شاه

تحركات انقلابی ارامنه حدو حصری نداشت و پروژه آنان برای تشکیل ارمنستان بزرگ هر روز ابعاد تازه ای می گرفت تا اینکه ارامنه عثمانی به اصطلاح از ظلم عثمانی به تنگ آمده و از دولت قاجار تقاضای اسکان در سلماس می نمایند .

که این تقاضا با موافقت شاه روبرو می شوند . شاه غافل در این فرمان می نویسد : هو ، جناب اشرف اتابک اعظم راپرت ملفوف ملاحظه شد گویا بی ضرر باشد و اجازه دهید بیابند در خوی و سلماس رعیتی کرده ، مالیات بدهند

شهر ذی قعده ۱۳۱۹ مظفرالدین شاه

شماره سند: ۹۸۹

موضوع: مهاجرت ارمنه عثمانی به ایران

نمره: ۵۶۹

تاریخ: ۲۴ شوال المکرم ۱۳۱۹ ه.ق

کارتن: ۲۷

پرونده: $\frac{62}{3}$

نامه سفارت ایران از اسلامبول به وزارت امور خارجه

الساعه که مشغول بستن پاکت بود راپرتی از ویس قونسول قارص دایر بر مهاجرت ارمنه رعیت عثمانی ساکنین قارص به ممالک محروسه ایران رسید . چون این مسئله اهمیت دارد و استحضار خاطر مبارک اولیای دولت جاوید آیت لازم بود راپروت معروض را عیناً تقدیم داشت که خاطر مبارک را در این خصوص زودتر به فدوی اطالع بدهید یا تکلیف ارمنه و ویس قونسول قارص در این موقع معین شود ، زیاده امر مبارک است .

اثر مهر مشیر الملک

{حاشیه ، دستخط مظفرالدین شاه:}

هو، جناب اشرف اتابک اعظم راپورت ملفوظ ملاحظه شد گویا بی ضرر باشد و اجازه بدهید بیابند در

خوی و سلماس رعیتی کرده ، مالیات بدهند . شهر ذی قعدة ۱۳۱۹

امضاء: مظفرالدین شاه

تعداد ۴۲ مکتوب از مکاتبات وزارت خارجه با سفارت عثمانی در باب اسکان ارمنه عثمانی و روسیه

در سلماس موجود می باشد^۱.

اسکان ارمنه در آذربایجان و ازدیاد نفوس آنان در سلماس و اورمیه

بدین ترتیب جمع کثیری از ارمنه با استفاده از غفلت حکام شهرهای آذربایجان از مناطق مختلف

امپراطوری عثمانی و روسیه وارد آذربایجان شده در سلماس و اورمیه و خوی اسکان یافتند . اینان در ابتدای

^۱ . (کارتن ۲۴ ، پوشه ۱ سال ۱۳۲۰ (فهرست اسناد تاریخی وزارت امور خارجه ، دوران قاجاریه ، جلد دوم ،

ورود با اغفال حکومت قاجاریه به احداث کلیساها و معابد مسیحی پرداخته و به دستور میسیونرها سنگ مزارهای ارمنی وفات یافته را به شکل بسیار بزرگی تراشیده و قبرستانهای وسیعی به وجود آوردند. بازدید نگارنده از قبرستانهای شهرهای سلماس و اورمیه و خوی نشان می دهد که تاریخ بسیاری از این سنگ قبرها پس از اسکان وسیع و دسته جمعی آرامه در مناطق غربی آذربایجان می باشد.

موضوع دیگر اینکه مسیحیان ارمنی با راهنمایی آرامنه به اروپا و آمریکا مسافرت کرده و سپس ترک تابعیت نموده و به تبعیت دول اروپایی در آمده و سپس به سلماس و اورمیه و خوی آمده و تحت حمایت سفارتخانه های بیگانه به هر اقدامی دست می زدند و حکومت آذربایجان در این مورد کاری نمی توانست بکند . در این باره داریم :

شماره سند :چهل و چهار

فرستنده : کارگزاری اورمیه

گیرنده : وزارت امور خارجه

موضوع : ترک تابعیت اتباع ایرانی پس از مسافرت به امریکا و اثرات ناشی از این امر

تاریخ : ۱ دیحجه ۱۳۲۲ ق

تمبره : ۲۸۴

چنانکه سابقاً عرض کرده ام و خاطر مبارک مسبوق است بعضی از انصاری تبعه صحیحه دولت علیه ایران از اهالی ارومی و سلماس برای تحصیل علم و صنعت و یا به جهت تجارت به اتازونی می روند و در آنجا پاسپورت تابعیت تحصیل و پس از چندی که به اورمیه و سلماس وطن اصلی خود مراجعت می نمایند ادعای تابعیت امریکا می کنند و ژنرال قونسولگری انگلیس می گوید به موجب دستور العمل سفارت اتازونی مقیم طهران هر کس تذکره تابعیت در دست داشته باشد او را تبعه امریک شناخته و از او حمایت می کنیم و حال آنکه آنهايي که به انگلیس رفته و تحصیل پاسپورت هم کرده اند بعد از مراجعت به ایران آنها را تبعه انگلیس نمی شناسند و از آنها حمایتی ندارند . می گویند فقط این دستورالعمل از سفارت امریک به ما رسیده که آنها را تبعه امریک بشناسیم . این اوقات یکنفر میناس خوکا نام که از اهل کهنه شهر سلماس رعیت ایران که یکی وقتی به امریک رفته و مدتهاست در سلماس است کاری پیدا کرده کارگزاران آذربایجان قطع نظر از تابعیت مشارالیه مستقیماً حکم لازم در آسایش او به حکومت سلماس صادر نموده لیکن رسماً زیر بار تابعیت نرفت این است که از ژنرال قونسولگری در این باب مراسله به کارگزاری مهام خارجه رسیده و عیناً از لحاظ مبارک می گذرد و هر طور در این خصوص امر و مقرر می فرمائید دستخط کنند از همان قرار جواب بنویسد . اگر بنا

باشد این قبیل اشخاص به بهانه تحصیل صنعت به آمریکا بروند و تحصیل پاسپورت نموده برگردند و خود را تبعه امریک قلم بدهند از آنها حمایت نمایند ، رفته رفته کار مشکل و اولیای دولت به زحمت و درد سر فوق العاده دچار خواهند شد ، اینها همه ملک و علاقه جات دارند .. بالمذاکره مرحمتی فرموده تکلیفی در این خصوص برای کارگزاری معین فرمایید که از همان قرار جواب نوشته رفتار نماید . امر مبارکست .

حاشیه

-جواب بنویسید که کارگزاری ابدأ اشخاص را که پاسپورت تابعیت در خارجه تحصیل نمایند به تابعیت دولت علیه نخواهد شناخت و تکلیف کارگزاری همین است . شما اگر ایرادی دارید به سفارت خودتان رجوع نمایید با وزارت خارجه مذاکره نمایید.

کلیسا هایی که در زمان میسیونرها در سلماس احداث شد.

قبل از فعالیت میسیونرها ی مسیحی در آذربایجان، جمعی از مسیحیان آذربایجان به اغوای میسیونرها با یادگیری زبان ارمنی و احداث کلیسا ها و مزارها ی سنگی که الفبای ارمنی در آنها نقش بسته بود پرداختند. . ما در این مقاله تنها به کلیسا هایی که آن زمان در سلماس برای اثبات ادعای اینکه این مناطق روزی ارمنستان بوده ، احداث شده را می آوریم . این کلیسا ها اول و آخر تمام کلیساهایی است که به ادعای ارامنه از اجدادشان به یادگار مانده است. جالب اینکه این کلیساهای به اصطلاح ارامنه توسط ترکان مسیحی که در آذربایجان می زیستند و دارای فرهنگ مشترکی با سایر آذربایجانیان داشتند (از قبیل فرهنگ مشترک عاشیقی) ساخته شده است.

کلیسای ملحم

قدمت ساخت این کلیسا به ۱۸۸۰ میلادی می رسد . این کلیسا به توصیه میسیونرها مسیحی ساخته شد . بنا دارای پلان مستطیل شکل است . برخلاف اکثر کلیساها ورودی آن در جهت غربی نیست بلکه در جهت شمالی قرار دارد محراب آن در جهت مشرق زمین است .

کلیسای اختاخانا

قدمت ساخت این کلیسا به ۱۸۹۰ می رسد . کلیسا در اثر زلزله صدمه کلی دیده و مخروبه است . این کلیسا شاید قدیمترین کلیسای سلماس می باشد که متعلق به ترکان گریگوری مذهب می باشد . این کلیسا در زمان شاه عباس تعمیر شد . سقف کلیسا بصورت طاق می باشد که پس از اولین طاق یک گنبد مرتفع با دوازده نورگیر در آن قرار دارد . در ورودی کلیسا در جهت غربی و محراب در جهت شرق است . دو طاق کوچک قرینه در دو طرف محراب قرار دارند که یکی طاق تعمیر و دیگری طاق خدمات است . محراب

این کلیسا بصورت طاقنما اجرا شده است. می دانیم که طاق سیستم ساختمانی ترکان باستان می باشد طاقها از نوع بیضوی هستند که پس از مرمت شکل آنها عوض شده است. بنا یک بنای سنگی است که با سنگ لاشه و با ملات ماسه اهک اجرا شده است. پلان بنا مستطیل شکل است. در نزدیکی هفتون یک سر در نسبتاً مرتفع در فاصله چند متری شمالی کلیسا قرار دارد که با تاتر معروف است. این بنا در اثنای اشغال آذربایجان توسط روسها به دست معماران آذربایجانی ساخته شده و متعلق به سالهای بعد از ۱۹۱۴ می باشد. در سالهای اخیر در مجاورت این محل بشقابهای چینی و ظروف فلزی با ارم روس بدست آمده است. بنا یک بنای آجری است.

کلیسای مار گورگیز

بر اساس یک کتیبه مستقر در کلیسا ساخت این بنا به ۴۰ سال قبل از هجرت پیامبر اسالم بر می گردد یعنی اواخر قرن ۶ میلادی. که نادرست می باشد. چرا که اولین نسطوریهای آذربایجان در قرن هشتم هجری در زمان ایلخانیان ظاهر شده اند. این بنا در اواخر قرن نوزدهم ساخته شده است. از بنا فقط چهار اصلی سنگی باقی مانده سات و در نوع سنگ چینی آن در طی سالهای اخیر هیچ تغییری داده نشده است.

کلیسای هفتون

این کلیسا به امر شاه عباس احداث شد و در زلزله سال ۱۳۰۹ سلماس تخریب و چند سال بعد مرمت

شد.

کلیسای مار سرکیس

تاریخ احداث ان کلیسا براساس تاریخ مندرج در کتیبه آن به سال ۱۸۹۶ میلادی می رسد. ساختمان کلیسا دارای پلان مستطیل شکل در ابعاد ۱۲/۵*۷/۳۰ سانتی متر می باشد. ورودی آن از سمت جنوب که در بالای در گاه تاریخ ۱۸۶۹ میلادی در روی تخته سنگ تراشیده به شکل ذوذنقه حک گردیده که در سال احداث بنا را معلوم می نماید. فضای داخل شامل یکسالن مستطیل شکل است که بوسیله دو ستون چوبی مدور بر پایه ای سنگی مربع شکل استوار گردیده که محل انجام مراسم مذهبی است. این فضا بوسیله پله های طرفین سکویی که یک متر بالاتر از سالن مذکور است. راه پیدا می کند که محل اجرا مراسم مذهبی توسط شخص روحانی است. مصالح به کار رفته در بنا در قسمت پی از سنگها تراش دارد. در فرمهای مربع و مستطیل و پس از آن از خشت خام و اندود کاهگل در ساختمان کلیسا استفاده گردیده است. پوشش سقف از تیرهای چوبیاست. در داخل حیاط کلیسا سنگ قبرهایی ملاحظه می شود که دارای تاریخهای مربوط به سالهای ۱۸۳۷، ۱۸۹۰، ۱۸۹۳، ۱۹۱۴، ۱۹۱۷ میلادی می باشد. این تاریخها به صراحت رویکرد ارامنه آذربایجان را به اعمال بینه ای ونمایشی برای ادعای ارضی در آذربایجان و عثمانی قبل از آغاز جنگ اول جهانی را نشان می دهد.

tohidmelikzade@yahoo.com